

Attar ve Fuzuli

Hasan Bedel

Orta çağda İslam uygarlığının teşekkül ve tekamüle eren zengin edebiyatı üç dilde yani Arapça, Farsça ve Türkçe ile yayılıp şöhret bulmuştu.

İslâm kültürü etkisinde gelişen Türk-Fars-Arap edebiyatlarının gösterdiği özellikler açısından ortaya çıkan kollardan biri Divan Edebiyatıdır. Bu dönemin edebi sürecinde yaşanan olaylar arasında büyük ve önemli gelişmeler olmuş ve bunları edebiyat teorisi, eleştiri, poetika bilimleri ya da bir başka deyişle, şiirin iç ve dış aheng düzeni, şiir sanatı ve belagat olarak sıralayabiliriz. Bunlar arasında birçok da ortak ve birbirine yakın yönler görebiliriz. Bu ortak ve yakın yönler, kendisini sanatsal-estetik düşünce tarzı, konu ve edebi türler, şairane tahayyüller, toplum değerleri vb. yönlerde de bariz bir şekilde göstermektedir.

Orta çağların tarihi-ictimai, dini-manevi, bilimsel-kültürel çevrelerinde olan birlik ve beraberlik söz konusu yakınlığı daha da derinleştirmiş ve edebi ilişkileri bir o kadar da muhkemleştirmiştir. Bu sayılan özelliklere göre birçok Doğu klasikleri sanat eserlerini iki veya üç dilde (Arapça ve Farsça, Arapça, Farsça ve Türkçe) yazmışlardır.

Öte yandan, bu dönemde Fars dili bir yıldız gibi sanatsal dil olarak Hindistan ve Orta Asya'da iyiden iyiye kendini göstermiş, Irak ve içinde yaşadığımız bu topraklar da dahil geniş bir coğrafyayı etkisi altına almıştır.

Bu arada İran-Osmanlı ve Fars-Türk edebi-kültürel ilişkileri en üst seviyeye yükselmiştir. Hakani ve Nizami'den başlayarak birçok yerli edip ve şairler Farsça, sonraki dönemlerde ise iki dilde Farsça ve Türkçe eserler yazmışlardır. Bu gelenek yirminci yüzyıla kadar devam eder ve Üstad Muhammed Hüseyin Şehriyar gibi tanınmış Azeri şairinin Türkçe yazdığı unutulmaz "Haydar Baba" şiiri ile birlikte Fars dilinde mükemmel bir divan ortaya çıkar.

Attar, tasavvuf ve irfanın en önemli değerlerini güzel, sanatsal bir dil ile beyan etmiş ve kendisinden geriye zengin bir miras bırakmıştır: "İlahiname", "Esrarname", "Müsibetname", "Muhtarname", "Mantiku't Tayr", "Tezkiretü'l Evliya" ve "Divan" bunlardır. Attar, belli bir sufi tarikatına mensup olmadan zahidane mezhep ve din yerine aşikane zevk ve batını bir yaşantıya önem vermiştir.

Bu makalede irfan çeşmesinden yararlanan iki büyük edip Attar ve Fuzuli¹ arasında gözlemlenen genel ortak değerler analiz edilmektedir.

İran'ın dünya çapında ün yapmış şairlerinden ve aynı zamanda da derin bir mutasavvıf ve Attar olarak anılmasına neden olan Hekim ve eczacılığı ile bilinen Feridüddin Attâr-i Nişaburi (540/1145-618/1222), Senai'den sonra sufi edebiyatının en meşhur temsilcilerindendir ve tasavvuf dünyasının zirvesinde yer alan Mevlana Celaleddin Rumi onu "Ruh" olarak adlandırmaktadır.

عطار روح بود و سنایی دو چشم او
ما از بی سنایی و عطار آمدم

"Attar ruh, Senai de onun iki gözü idi,
Biz Attar'ın ve Senai'nin izinde yürüdük."

¹ Ortaçağ Türk edebiyatında bu dille ortaya çıkan şiirin en büyük temsilcilerinden birisi hiç şüphesiz Fuzulidir. Kendine değin Yakın ve Orta Doğu halklarının çeşitli dillerde ortaya çıkardığı zengin kültürün ışığı altında doğan sanatçı zengin ve çok yönlü bir miras bırakmıştır bizlere. Türk, Fars ve Arap dillerinde Doğu şiirinin çeşitli şekillerinde erişilmez sanatsal özelliklere sahip eserler ortaya çıkartan Fuzuli, her şeyden önce, derin hümanizmi ile seçilir. Onun eserlerinde XVI. yüzyılın ilk yarısının hayatı demokratik konumdan yansımıştır. Ana dilini derinden seven şair, bu dille alışılmışın dışında yaptığı şiir üslubu ile büyük kahramanlık göstermiştir. Onun eserleri hayata ve insana derin mahabbet ve sevginin ifadesidir. Bu eserlerde halkın asil kalbi ve kutsal arzuları yansıtılmıştır.

Muhammed Süleyman oğlu Fuzuli tahminen 1494 senesinde modern Irak'ın başkenti Bağdat yakınlarında yer alan ve tarih sayfalarına adını hüznle yazdıran Kerbela şehrinde doğmuştur. Fuzuli'nin hayat ve yaratıcılığı ilk dönemleri Bağdat ve Kerbela da dahil Irak'ın Safeviler hakimiyetinde olduğu yıllara denk gelmektedir. Bu, 1534 yılına, yani şairin 40'lı yaşlarına değin devam etmiştir. Fuzuli, çağa hakim olan feodal idarenin ve halka hüküm süren sınıfların manevi yoksulluğu ve cehaleti hakkında muteber eserler yazmıştır. "Şikayetname", "Leyla ile Mecnun", "Şehriyar-ı mülk", "Enis'ül kalb", "Gönül, seccadeye basma ayak, tesbihe el urma" gibi feodal gerçekliği ihtirasla inkar ve ifşa eden eserler bu zamanda ortaya çıkmıştır.

Muhammed Fuzuli, miladi 1556 yılında yakalandığı döneminin yaygın bir hastalığı yüzünden doğduğu şehir olan Kerbela'da vefat etmiş ve orada toprağa verilmiştir.

Attar, tasavvuf ve irfanın en önemli değerlerini güzel, sanatsal bir dil ile beyan etmiş ve kendisinden geriye zengin bir miras bırakmıştır: “İlahiname”, “Esrarname”, “Müsibetname”, “Muhtarname”, “Mantiku’t Tayr”, “Tezkiretü’l Evliya” ve “Divan” bunlardandır. Attar, belli bir sufi tarikatına mensup olmadan zahidane mezhep ve din yerine aşikane zevk ve batuni bir yaşantıya önem vermiştir.

İrfanda bu yolu seçenler tarikatlarla ilişki kurmamakta, kendilerini onların gelekselleşmiş kural ve yasaları içinde sınırlamak istemeden şeyh, hırka ve başka zahiri meseleleri kabul etmez, Hz. Muhammed’i (s.a.a) ve Ehl-i Beyt’ini (a.s) manevi mürşit seçerek sıdk ve ihlâs ile batuni seyr ü sülûk menzilleri geçmekle ahlaki-nefsi paklığa, ruhsal aydınlığı ve bu şekilde kemale ve olgunluğa ulaşmaya çalışıyorlar ki, Hak Teala’nın dergahına yaklaşmak saadetine erişsinler.

Attar tasavvuf ve irfanın bütün nazari hikmetine, ameli yönlerine, ahlaki ve manevi meselelerine ait önemli noktaları kendi zengin mirasında yeterince yansıtan, bu karmaşık ama çekici ve değerli hazinenin gizli yönlerini sanatsal-sembolik tahayyül dünyası ile beyan eden arif bir sanatkardır. Onun görüşlerinde Şehabeddin Sühreverdi’nin İşrâk felsefesinin izleri vardır ve kendi “Esrarname” adlı eserinde bu büyük filozofun cahillik ve kıskançlık yüzünden katledilmesini yüreği yana yana dile getirmiştir.

Öte yandan, Attar tasavvuf ve irfan dünyasının tanınmış simalarındandır. Onun edebi ve fikrî etkisi yalnızca Fars dili edebiyatında değil, Türk dilinde yazan ediplere de oldukça çok olmuştur. Aynı zamanda, Attar Nişaburi’nin eserlerinin konuları Türk dili edebiyatında yaygın bir şekilde işlenmiş ve bazı eserleri de dahil olmak üzere, “Mantiku’t Tayr” mesnevisi ortaçağda Türkçeye çevrilmiştir.

Attar ile Fuzuli arasında irfani değerler açısından ortak ve yakın noktaları aşağıda belirteceğimiz şekilde toplayıp, umumileştirebiliriz:

Aşk, İrfan ve tasavvufta en önemli manevi değer olmakla birlikte batni marifet yolunu yaşatıp, zenginleştiren ve ona ebediyet armağan eden bir faktör olarak değerlendirilebilir. Rabiat’ül Adeviyye, Beyazıd Bestami ve Hallac-ı Mansur ile başlayan bu sihirli kıvılcım Ayn’ul Kuzzat Hamedani’den sonra Attar’ın sanat tahayyülünde

Orta çağların tarihi-ictimai, dini-manevi, bilimsel-kültürel çevrelerinde olan birlik ve beraberlik söz konusu yakınlığı daha da derinleştirmiş ve edebi ilişkileri bir o kadar da muhkemleştirmiştir. Bu sayılan özelliklere göre birçok Doğu klasikleri sanat eserlerini iki veya üç dilde (Arapça ve Farsça, Arapça, Farsça ve Türkçe) yazmışlardır.

yeniden canbularak Mevlana'nın ruhani atmosferinde alevlenip, onun marifet deryasını coşturup kemale erdi.

Aşk, yazıp okumaktan, çalışıp, beşerin türlü türlü faaliyetlerden değil, başka bir âlemden, Yüce Hakk'ın dergahından saf gönül aynasına inen bir haldir. Attar, Divan-i Eş'ar'ında şöyle der:

عشق را جزین زمان زمانی دگر است
مرغ عشق را آشیانی دگر است
در نیابد کس زبان عاشقان
زانک عشق را زبانی دگر است

*“Aşkın bu zamandan ayrı bir zamanı var,
Aşk kuşunun ayrı bir yuvası var.
Kimse aşıkların dilini bilmez,
Çünkü aşıkların ayrı bir dili var.”*

Fuzuli'ye göre de aşk, batını-ruhani ve manevi bir hal üzere maddi dünyanın üstünde olan tecerrüd âlemine özgüdür.

*“Sülûk-i fakr etvarım mezak-i eşk halımdır,
Tecerrüd âlemi seyrinde âlem paymâlımdır.”²*

Marifet denizinin dalgıcı olmayan bu âlemin sırlarını çözemez der Muhammed Fuzuli:

*“Olmayan gavvası bahr-i marifet arif değil,
Çün sedef terkibi tendir lölöyü-şahvar söz.”*

Yani arif olmak için marifet denizinin dalgıcı olup, onun derinliklerine, enginliklerine ulaşmak gerekir. Çünkü şah ve sultanlara layık değerli söz, sedef içindeki bir inci parçası gibidir. Bu sedef ise yalnızca marifet denizinin derinliklerinde bulunabilir.

Aşk, bazen de bu iki büyük arifin nezdinde İlahi kaza, bela ve dert gibi anlaşılmaktadır. Nişaburlu Attar'a göre gerçek aşık bu dert ve belayı bir yaşam tarzı olarak kabul eder. Attar, Divan-i Eş'ar:

² “Fakirlik yolculuğu tavrım, aşk lezzeti de halimdir.
Yokluk âlemi seyrinde ise âlem, ayaklarımın altındadır.”

طریق عشق جانا بی بلا نیست
زمانی بی بلا بودن روا نیست

“Ey can! Aşk yolu belasız değildir,
Bir an belasız olmak reva değildir.”

Fuzuli:

“Ya Rab! Belayi eşk ile kıl aşına meni,
Bir dem belayi eşkden etme cüda meni.”

Aşk, ilahi bir takdir gibi hep dert ve gamla beraberdir. Bu batini ruhsal faktör de yalnızca Âdem evladının kalbine layık olarak onu ölesiye değin takip eder. Attar, Mantiku't Tayr:

عشق مغز کاینات آمد مدام
لیک نبود عشق بی دردی تمام
قدسیان را عشق هست و درد نیست
درد را جز آدمی در خورد نیست

“Aşk, kainatın kalbi oldu her daim,
Dertsiz aşk, tam aşk değildir lakin.
Meleklerin aşkı vardır ama dert yok,
Dert, ademen gayrisinde hiç yok.”

Fuzuli de, Adem'in gönül ve ruhunun ezelden dert için bir konaklama yeri olduğunu beyan eder.

“Adem'in toprağın gam birle muhammer kıldılar,
Anda derd ü mihnete mukarrer kıldılar.”³

Aşık, kendi aşkının kemalini derdin sonsuzluğu ve çaresizliğinde görür, ona göre ki, bir dert sahibi olmak için yüz dua eder. Attar, Divan-i Eş'ar:

³ Âdem'in toprağını tasa ile yoğurdular,
Dert ve mihnet yerinde kalmasına karar verdiler.

درمان چه طلب کنم که در عشقش
یک درد به صد دعا همی جویم

“Aşkında ne derman isteyeyim ki,
Bir derdi yüz duada arıyorum.”

Fuzuli de hakiki aşık olarak derdine derman istemiyor, tam aksine, derdinin çoğalmasını arzuluyordu.

“Var bir derdim ki, birçok dermandan fazladır bana,
Koy beni derdimle, derman eyleme, var ey hekim.”

Aşık hakikat aleminde suret sayılır, onun ruhu ve canı Hakk’tır. Attar:

عشق تو در دست که درمانش تویی
هست عاشق صورت و جانش تویی

“Aşkın öyle bir derttir ki, dermanı sensin,
Aşık surettir, canı sensin.”

Ancak gerçek arif asla suret aleminde mahdutlaşmaz. Attar:

هرک شد در عشق صورت مبتلا
هم از آن صورت فتد در صد بلا

“Her kim aşkta surete müptela olsa,
O suret yüzünden düşer yüz belaya.”

Fuzuli:

“Gönül her suret-i Şirin’e verme, iç mey-i me’na,
Hezar kıl, daşa çalma tişeni Ferhad-i şeyda tek.”⁴

İrfanda esas hedef marifete ulaşmaktır, bunun için suret ve zahirden geçerek anlam ve batını âleme yönelmek gerekir. Attar:

⁴ Ey Gönül! Her şirin suretliye kaptırma kendini, Mânâ şarabını iç. Sakın ha aşık Ferhad gibi baltanı taşa da vurma!

ترک صورت گیر در عشق صفت
تا بتابد آفتاب معرفت

“Sıfat aşkında sureti terk et,
Ki, marifet güneşi nur saçsın.”

Yine Attar’ın kaleminden:

گر دلت آگاه معنی آمدست
کار دینت ترک دنیا آمدست

“Eğer gönlün manadan agah ise,
Dünyayı terk etmelisin din işinde.”

Fuzuli:

“Biz beka mülkünün istiklal ile sultanıyız,
Mana ile bakiyiz, surette gerçi faniyiz.”⁵

Aşkın zirvesi ve kemali Hak Teala’ya bağlıdır. Ariflerin nazarında ne varsa aşk ile alakalıdır ve her şey bu gerçeğin mahabbet çevresinde hareket eder. Kur’an-ı Kerim’de buyrulur ki:

“Her şey, gökte ve yerde ne varsa, bir olan Allah’a secde ve dua ediyor.”
(Hadid/1, Haşır/1, Saff/1, Rad/1). Attar, Esrarname:

نگه کن ذره ذره گشته پویان
بحمدش خطبه تسبیح گویان

“Bak gör, zerre zerre O’nu arar,
Hamdi için seslenir ve tesbih eder.”

Fuzuli:

“Olur ruhsarına gün, la’line gülberg-i ter âşık,
Sana eksik değil, gökden iner, yerden biter âşık.”

⁵ Biz, sonsuzluk yurdunun bağımsız sultanıyız,
Görünüşte geçici isek de, mânevi bakımdan kalıcıyız.

Attar, Divan-i Eş'ar:

همه در عشق میگردند از حال

چه در وقت و چه در ماه و چه در سال

*“Hepsinin aşkta hali değişir,
İster bir an, ister bir ay, ister bir yıl.”*

Tasavvufta aşk, kendi yüksek makamına göre akıl ve ilimden üstün tutulur. Akıl iki kısımdır: külli ve cüz’i akıl. Külli akıl, bütün varlığı kapsamaktadır. Alem onun sadece bir cilvesi ve yansımasıdır. Cüz’i akıl, bir çeşit nefisle bağlıdır ve onun için aşkı inkar etmektedir. Kalp ve can ise Allah’ın ademoğluna verdiği aşk ve ruhtur. Attar:

عقل اندر حق شناسی کامل است

لیک کاملتر از او جان و دل است

گر کمال عشق می باید ترا

جز ز دل این پرده نگشاید ترا

*“Akıl Hakkı tanımakta kamildir,
Lakin can ve yürek ondan daha kamildir.
Eğer sana aşkın kamili gerekiyorsa,
Kalpten başka bu perdeyi açan olmaz.”*

Fuzuli:

*“Men akıldan isterem delâlet,
Akıl mene gösterir dalâlet.”*

Akıl ne yapsa, ne etse aşkın özünü ve mahiyetini anlayamaz, idrak edemez. Attar, Divan-i Eş'ar:

عقل کجا پی برد شیوهی سودای عشق

باز نیابی به عقل سرّ معمّای عشق

*“Akıl nerden anlāsın aşk sevdasının şivesini,
Akıl ile bulamazsın aşk muammasının şifresini.”*

Fuzuli:

“Ey Fuzuli eşk men’in kılma nasihden kabul,
Akl tedbiridir ol, sanma ki, bir bünyâdı var.”⁶

Alem içre düzende insan, bu büyük âlemin bir nüshası ve en kâmil varlığı sayılmaktadır. Onun cismi ve vücudu suret aleminden, ruhu ise gayb ve bekâ âlemindedir. Hal böyle olunca da, beşerin kalbi Hakk sevgisini ve İlahi emaneti kendi içine sığdırabilir ve Hak’kı en iyi, en kâmil şekilde tanıyan insandır. Beşerin manevi değeri de işte bu şekilde belirginleşir. Attar, Musibetname:

گر چه کعبه قبله خلق جهان است
لیک دایم قبله جان کعبه جان است
کعبه جان روی جانان دیدن است
روی او در کعبه جان دیدن است

“Kabe dünya halkının kiblesi olsa da,
Daima can kiblesi can kabesidir.
Can Kabesi, cananın yüzünü görmektir,
Onun yüzünü can Kabesinde görmektir.”

Fuzuli (6.s.222):

“Ey rühün kible-i can, hak-i derin Ka’be-i dil,
Reh-i eşkinde fenâ serhadi, evvel-i menzil.”⁷

Arifin asıl maksadı hakikate kavuşmaktır ve bunun için beşer ile Hakk Teala arasında ne engel, ne hicap varsa, hatta nefis ve can da ortadan kaldırılmalıdır. Attar, Mantiku’t Tayr:

زحمت جان از میان برداشتند
دل بکلی از جهان برداشتند
جان چو برخاست از میان بی جان خویش
خلوتی کردند با جانان خویش

⁶ Ey Fuzuli! Nasihat edenin seni aşktan men etmesini sakın ha sakın kabul etmeyesin,

Çünkü o, aklın tedbiridir sanmaki onun bir temeli var.

⁷ Ey yüzü canın kiblesi, kapısının toprağı gönlün Kabe’si olan,

Aşkının yolunda fena sınırı ilk konaktır.

“Can zahmetini ortadan kaldırdılar,
Kalbi tümüyle dünyadan kopardılar.
Can ortadan kalkınca kendi cansızlığı ile,
Kendi cananı ile halvet ettiler.”

Fuzuli:

“Seni canan sanırım, çık bedenimden, ey can,
Men ü cananım arasında çok olma hail.”⁸

Aşık, batını müşahede ve şühud vakti Hakk’ın cemalinden başka bir şey görmez ve hiçbir şey istemez. Attar, Divan-i Eş’ar:

مرا باید که جان و تن نماند
و گر هر دو بماند من نماند

“Bende gerek can ile ten kalmaya,
Her ikisi de kalırsa artık “Ben” kalmaya.”

Fuzuli, Leyla ile Mecnun:

“Ya Rab mene cism ü can gerekmez,
Canan yok ise can gerekmez.”

Dervişlerin makamı, dünyevi mülk ve maldan yüksekte duran ayrı bir manevi alemdir. Aşık için padişahlık makamı Hakk’ın dergahında dilencilik ile başlamaktadır. Attar, İlahiname:

اگر چه ملک دنیا پادشاهی است
ولی چون بنگری اصلش گدایی است

“Dünya malı padişahlık olsa da,
Lakin bir bakanca aslında dilenciliktir.”

Fuzuli Hakk Teala dergahının dilencisi gibi kendi makamını muhteşem, dünyavi saltanat peşinde gidenin derecesini ise fakirlik ve düşkünlük olarak görür (6.s.353):

⁸ Ey Can! Seni canan sanırım, bedenimden çık,
Benimle canan arasına girip de beni ondan ayırma.

“*Hakîr bakma mene kimseden sağınma kemem,
Fakîr-i pâdişah-âsâ gedâ-yı muhteşemem.*”⁹

Bu yüce dergâha ulaşmak için dünyevi ve maddi ne varsa fani bilmeli ve bu yol ile bekâ mülkünde karar kılınmalıdır. Attar, Divan-i Eş’ar:

گر بقا بخواهی فنا شو کز فنا
کمترین چیزی که میزاید بقا است.

“*Eğer beka istersen fena ol ki, fenadan
Doğan en az şey bekadır.*”

Fuzuli de, beka mülkünü isteyen dünyevi varlığını fena etmelidir diye öğüt verir.

“*Beka mülkün dilersen, fani et varını dünya tek.
Etek çek gördüyünden afitabi-alemara tek.*”¹⁰

Hakk Teala’nın yüce dergâhı fiziki zaman ve mekandan öte bir makamdır, tasavvufu da buna lamekan derler. Attar (2. s. 517): Gazaliyat

چون باشی فانی مطلق ز خویش
هست مطلق گردی اندر لا مکان

“*Eğer kendinden mutlaka fani olsan,
Mutlak var olursun sen la mekanda.*”

Yine Attar’dan:

عطار چه در مکان نشستی
برخیز و به لامکان شو .

“*Attar! Neden mekanda oturursun,
Kalk ve lamekana doğru yönel.*”

⁹ Hakir bakma bana, kimseden aşağı değilim,

Padişah gibi bir fakirim, muhteşemim.

¹⁰ Sonsuzluk yurduna varmayı dilersen eğer, varını yok eyle, tıpkı dünya gibi!

Her gün dünyayı süsleyen güneş misali, çek eteğini gördüklerinden.

Fuzuli:

“*Lâ mekan seyrimin azîmetin et,
Bu harâb olacak mekandan geç.*”

Aslında Hakk’ın marifetine ulaşan kâmil arif için zahiri âlemde olan bütün tezat ve ihtilaflar aynı kabul edilir. Attar, Divan-i Eş’ar:

گر قهر کنی سزای آنم
ور لطف کنی برای آنم

“*Eğer kahredersen, ona layığım,
Eğer lütfedersen, onun içinim.*”

Fuzuli:

“*Birdirür mastar-ı celal ü cemal,
Bir bilir kahr ü lütfi ehl-i kemal.*”

Bu anlamda birbirine zıt kutupların, O’nun lütuf ve kahr sıfatlarının bir yansıması olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Attar, Mantiku’t Tayr:

طاعت روحانیان از بهر تو است
خلد و دوزخ عکس لطف و قهر تو است

“*Meleklerin itaati Senin içindir,
Cennet ve Cehennem Senin lütuf ve kahrının yansımasıdır.*”

Fuzuli:

“*Demâdem aks alır mir’ât-i âlem kahr ü lütfundan,
Anun’çün geh küdüret zâhir eyler, geh safa peyda.*”¹¹

Ariflerin son menzili tecrittir. Maddi dünyanın darlık, kasvet ve karanlığından tam manasıyla ayrılıp, tevhide Hakk Teala’nın vahdet nuruna gark olmak demektir. Attar, Esramame:

¹¹ Dünya aynası her an senin kahr ve lutfunun aksettiği yerdir.

Onun için dünya geceleyin ve bulutlu zamanında bulanık, gündüz veya açık havada saf ve temizdir.

دل تو موضع تجرید آمد
سرای خلوت و توحید آمد

“*Senin gönlün tecrit yerine döndü,
Halvet ve tevhit sarayına döndü.*”

Fuzuli:

“*Kılmıştı kemal-i itidali,
Kesret aleminden onu hali.
Tutmuştu tarik-i ehl-i tevhid,
Bulmuşdu kemal-i terk ü tecrid.*”

Arif, vahdet vadisinde kesret aleminden tam olarak ayrılarak her şeyi bir görür ve bir bilir (9.c.2.s.530). Attar (13.s.31): Esrarname

یکی خوان و یکی خواه و یکی جوی
یکی بین و یکی دان و یکی گوی

“*Bir oku, bir iste ve bir ara,
Bir gör, bir bil ve bir söyle!*”

Fuzuli:

“*Dedi: “Bizde bir durur hakikat,
Birlikde yaraşmaz iki suret.”*”

Attar, Divan-i Eş’ar:

چنان بیخود شدند از خود که اندر وادی وحدت
یکی مست انالحق گشت و دیگر غرق سبحانی

“*Vahdet vadisinde öylesine kendilerini yitirdiler ki,
Biri “Enel Hakk” ile mest, bir diğeri “Subhani’de” garkoldu.*”¹²

¹² Feriuddin Attar-i Nişaburi, burada Hallac-ı Mansur ve Bayezid Bestami’ye işaret ederek, bu kelimat-ı bi hasebüz zahir şeriatta küfürdür velakin bi haseb-ül hakikatte haktır hükmünü dile getirmiştir.

Fuzuli:

“Vâdi-i vahdet hakikatte makam-ı eşktir,
Kim müşahhas olmaz ol vadide sultandan geda.”¹³

Vahdet ve birlik olan yerde ikiliye yer yoktur. İşte burada ihtilafa neden olan faktörlerin en önemlisi olan “Ego-benlik” duygusunu uyandırıp, körük-lüyen “Ben” ve “Sen” kavramı önemini yitirir. Attar (4.s.207): Eştername

چون یکی باشد همه نبود دویی
نه منی برخیزد اینجا نه تویی

“Her şey bir olursa, olmaz ikilik,
Buradan ne “Benlik” doğar, ne de “Senlik”

Fuzuli:

“Bizde ikilik nişanı yoktur,
Her birinin özge canı yoktur.”¹⁴

Attar:

می ندانم تو منی یا من تویی
محو گشتم در تو و گم شد دویی

“Bilmem ki, sen ben misin yoksa ben sen mi,
Yok oldum sende ve ikilik gitti.”

Fuzuli:

“Mende olan aşikâr sensen,
Men hod yoham, ol ki vâr sensen.
Ger men, men isem; nesen sen, ey yâr!
Ger sen, sen isen; neyem men-i zâr?”

¹³ Vahdet vadisi hakikatte aşk makamıdır,
O aşk makamında sultan ile dilenci eştir.

¹⁴ Bizde ikiliğin belirtisi yoktur,
Birbirimizden gayrı canımız yoktur.

Vahdet ve bir-
lik olan yerde
ikiliye yer yok-
tur. İşte burada ihtilafa
neden olan faktörle-
rin en önemlisi olan
“Ego-benlik” duygu-
sunu uyandırıp, körük-
lüyen “Ben” ve “Sen”
kavramı önemini yitirir.

* * *

Hayret ve şaşkınlık
irfan ve tasavvufun
en ince merhalele-
rinden birisidir. Arif
bu makamda hem
Hakk’ın cemal, celal
ve kemal sıfatlarının,
O’nun kudret, azamet
ve hikmetinin yüce-
liğinden, erişilmez ve
kühüne varılmayan
sırlarından, hem de
bu sıfat ve hikmetin
bu âlemde tezahür
eden delil ve nişane-
lerinden hayrete dü-
şüp, şaşırır ve ne ya-
pacağına bilmez olur.

Hayret ve şaşkınlık irfan ve tasavvufun en ince merhalelerinden birisidir. Arif bu makamda hem Hakk'ın cemal, celal ve kemal sıfatlarının, O'nun kudret, azamet ve hikmetinin yüceliğinden, erişilmez ve künhüne varılamayan sırlarından, hem de bu sıfat ve hikmetin bu âlemde tezahür eden delil ve nişanelerinden hayrete düşüp, şaşırır ve ne yapacağını bilmez olur. Attar:

بعد ار این وادی حیرت آیدت
 کار دایم درد و حسرت آیدت
 کار عالم عبرت است و حیرت است
 حیرت اندر حیرت است و حیرت است

*“Bundan sonra hayret vadisi gelir,
 İşin daima dert ve hasretle gelir.
 Alemin işi ibret ve hayrettir,
 Hayret içre, hayret içre hayrettir.”*

Fuzuli, bu hayretin tüm inceliklerini kalben, bedenen ve ruhen kendi batuni aleminde yaşayarak onu şöyle dile getirir.

*“Ey Fuzûlî kalmışam hayretde, bilmen n’eyleyim,
 Devr zâlim, baht nafercam, taleb çok, ömr az.”¹⁵*

Bu âlemde her ne varsa O'nun cemâl ve hüsnünün tecellisidir. Her bir noksan ve eksiklik O'ndan kemale erer. Her aşık, O'ndan farklı farklı vuslat tadı alır. Attar:

در هر چیزی ترا جمالی دگر است
 در هر ورق حسن تو حالی دگر است
 هر ناقص را از تو کمالی دگر است
 هر عاشق را ز تو وصالی دگر است

*“Her şeyde senin başka bir cemalin var,
 Her varakta hüsnünün başka bir hali var.
 Her noksanın seninle başka bir kemali var,
 Her aşığın sende başka visali var.”*

¹⁵ Ey Fuzuli! Hayretlerde kalmışım; bilmiyorum ki n’eyleyim, Şu felek zalim, bahtım faydasız, arzularım alabildiğine çok; ömür de kısacık.

Fuzuli, bu manada güneşi O'nun güzellik kitabından bir yaprak sayar.

*“Güneş levhi değil gökte şuâ üstünde zerrinhat,
Felek almış eline bir varak hüsnün kitabından.”*

Her şey O'na bağlı, O'nun visalinin teşnesidir. Fuzuli:

*“Beste-i zencir-i zülfündür nesimi termizac,
Teşneyi cami visalındır muhit-i hoşkleb.”*

Hakikate basiret gözü ile bakan kamil arif, evreni ve varlık âlemini donuk ve manasız olarak tasavvur etmez. Hakk'ın ebedi varlığından başka ne varsa hepsi her an değişiyor, gece ve gündüz, ışık ve karanlık, hayat ve ölüm, hayır ve şer her daim savaş ve mücadele içindedirler. Sanki her şey ortaya çıkar ve yok olur, ölür ve dirilir, bu cereyan bir an bile durmaz, durulmaz. Hal böyle olunca da, kamil arif ölümü ve hayatı, vusalatı ve hicranı, sevinci ve gamı aynı gerçekliğin iki yüzü gibi bir bilmektedir. Attar, Divan-i Eş'ar:

ای هجر تو وصل جاودانی
و آنده تو عین شادمانی

*“Ey Senin hicranın ebedi visal,
Ve Senin gamın ebedi mutluluk.”*

Fuzuli:

*“Ehl-i irfandır cihan keyfiyetin tahkik eden,
Kim, nişatından bulur yüz gam, gamından yüz nişat.”*

Vahdet makamından bakılınca insan ile Hakk Teala arasında ne varsa ortadan kalkar. Hatta put, ezeli mâşukun ve mutlak cemalin temsilcisi ve şifresi gibi tasavvur edilir. Bu durumda puthane de, insan-ı kâmilin marifet nuru ile dolu kalbi gibi anlaşıl-maktadır. Attar, Divan-i Eş'ar:

مسلمانان من آن گبرم که بتخانه بنا کردم
شدم بر بام بتخانه در این عالم ندا کردم

*“Ey Müslümanlar! Ben o kafirim ki, puthane inşa ettim,
Puthanenin damına çıkarak bu alemde nida ettim.”*

Fuzuli:

“Secdedir her kanda bir büt görsem ayinim benim,
Hah mü'min, hah kafir tut, budur dinim benim.”¹⁶

Attar'ın irfanda öne sürdüğü en önemli ve ehemmiyetli eğitim metodu; nefsi olgunluk ve kemal ile bâtni saflık ve temizlik için yedi aşamalı seyr ü sülûk menzilleri. Attar, Mantiku't Tayr:

گفت ما را هفت وادی در ره است
چون گذشتی هفت وادی درگه است

“Dedi: Yolumuz üzre yedi vadi var,
Yedi vadiyi geçince de dergah var.”

Bu menziller bir anlamda irfanın ameli yönleriyle alakalı olsalar da, daha ziyade onun nazari-teorik, batuni-psikolojik boyutları ile ilgilidir. Feriuddin Attar-i Nişaburi, irfanın yedi vadisini şu sırayla anlatır: Talep, Aşk, Marifet, İstiğna, Tevhid, Hayret, Fena. Zaten Attar'ın irfandaki dehasını ve büyüklüğünü göstermek için Celaleddin Rumi şöyle demiştir:

هفت شهر عشق را عطار گشت
ما هنوز اندر خم یک کوچه اییم

“Attar aşkın yedi şehrini gezdi de,
Biz hala bir sokağın dönemecindeyiz.”

Tasavvuf ve İrfanda nefsin yedi basamaklı tekamül ve bâtni aydınlanması bununla ilgilidir, ancak buradaki sıralama kesin bir hüküm değildir. Öyle ki, bütün kâmil ariflerin son hedefi vahdet ve tevhid nurunun bâtnına kavuşmaktır. Hatta burada gelinen son fena vadisi de bu hedef içindir. Fuzuli:

“Hâsılım yok ser-i kûyunda belâdan gayrı,
Garâzım yok reh-i aşkında fenâdan gayrı.”¹⁷

¹⁶ Her nerde put gibi bir sevgili görsem, hemen yere kapanır tapmaya başlarım.

İster mümin, ister kafir say beni, budur dinim benim.

¹⁷ Ey sevgili! Senin sokağının sonunda belâdan başka elde edeceğim bir şey yok,

Aşkının yolunda yok olup gitmekten başka bir hedefim yok.

İrfanda insanın temiz ve pak kalbi ile Hakk Teala arasında gizli bir antlaşma-ahit vardır. Arifler de buna “Sır” derler. Kalbin en derin ve gizli köşesi de sır olarak adlandırılır. İrfanda söz sahiplerinin nazarına göre, Hallac-ı Mansur, Aynulkuzat Hamedani ve Şehabeddin Sühreverdi bu İlahi sırrı açığa vurdukları için dar ağacına çekilmişlerdir. Tarih de onları “Aşk Şehitleri” olarak adlandırmaktadır. Attar da, son şehidin elem verici sonundan etkilenerek, kendi batınındaki o gizli manaları açığa vuramayışının ızdırabını kaleme almaktadır. Attar, Esrarname:

ز بس معنی که دارم در ضمیرم
خدا داند که در گفتن اسیرم
ز ما چندان که گویی ذکر ماند
ولیک اصل معنی بکر ماند

“Kalbimde o kadar mana var ki,
Allah biliyor, söylemekte esirim.
Bizden bahsedersen çok zikir kalır,
Lakin asıl mana bakir kalır.”

Fuzuli de, İlahi sırrın gizlenmesini şöyle ifade etmektedir.

“Râz-ı eşkin saklaram elden nihân, ey serv-i nâz!
Gitse başım şam tek, mümkün değil ifşâ-yı râz.”¹⁸

Gerçek ariflerin İlahi marifet nuru ile dolu kalpleri, bu çelişkili ve iki kutuplu dünyada asla huzur bulamaz. Ademden yani yokluktan vücuda gelen varlık yeniden yokluğa dönmeyince bu ıstırap asla bitmez. Attar, vücut ve ademi bir ayna bilir. Suret aleminde olan noksanlık ve kemal onun yansıması ve hayalidir. Attar, Esrarname:

وجود آئینه است اما نهان است
عدم آئینه را آئینه دانست
هر آن صورت که در نقص و کمالی است
در این آئینه عکسی و خیالی است

¹⁸ Ey nazla sallanan selvi boylum! Aşkın sırrını başkalarından gizlemekteyim.
Mum gibi başımı kesseler, yine de sırrı ifşa eden değilim.

“Vücut bir aynadır lakin gizlidir,
Yokluk bu aynayı ayna bilir.
Noksan ve kamil olan her bir suret,
Bu aynada bir akis ve hayeldir.”

Fuzuli:

“Dehr bir sel-abdır mülhak adem deryasına,
Biz ki, ser-gerdanız, o seyl-aba düşmüş har ü has.
Çizginir har ü has ol seyl-ab oldukça revan,
Yetmeden deryaye rahat mümkün olmaz bir nefes.”¹⁹

Kaynaklar

1. İlahiname, Ferideddin Attar, Teshih: Fuad Ruhani, Tahran, 1972.
2. Divan, Ferideddin Attar, Tashih: Taki Tefzili, Tahran, 1975.
3. Müsibetname, Ferideddin Attar, Tashih: Nurani Visal, 1985.
4. Mantiku't Tayr, Ferideddin Attar, Tashih: Dr. Sadık Govherin, Tahran, 1977.
5. Muhtarname, Ferideddin Attar, Tashih: Dr. Rıza Şefii Kedkeni, Tahran, 1979.
6. Muhammed Fuzuli, Divan, Eserleri, C.1. Bakü, 1958.
7. Muhammed Fuzuli, Leyla ve Mecnun. Eserleri, C.2. Bakü,1958.
8. Muhammed Fuzuli, Hadikatus Suada, Bakü, 1993.
9. Kimyay-i Saadet, Ebu Hamid İmam Muhammed Gazali, Tahran, 2003.
10. İslam Tasavvufunda Aşk, Nusretullah Kamyab, Tahran, 1996.
11. Mebayin-i İrfan ve Ahvali Arifan, Dr. Ali Asger Halebi, Tahran, 1997.
12. İran Tasavvuf tarihi ve Arifleri, Abdur Refi Hakikat, Tahran, 1991.
13. Esrarname, Ferideddin Attar.
14. Mesneviy-i Manevi, Celaleddin Rumi, Nikolson çapı, Tahran, 1994.

¹⁹ Dehr yokluk denizine dökülen bir seldir,
Biz o sele düşmüş çer çöpüz ki başı dönmüş bir haldeyiz.
O sel aktıkça çer çöp döner durmaz.
Denize ulaşmadan rahat mümkün olmaz.